

Fából vaskarika: a közigazgatás racionális térszerkezete

Pálné Kovács Ilona

Bevezető helyett...

Miközben a Beluszky Pál írásaiból álló hatalmas könyvkupacban lapozgattam, keresve a témát, amivel tiszteleghetnék munkássága előtt, elkezdtem sajnálni szegény Palit. Bármelyik írásába olvastam bele, mindig érzékelhető volt az a szándéka, hogy a pongyolán használt fogalmakat tisztázza, hogy rámutasson az empirikus és történeti kutatások szükségességére, hogy a „geográfikumot” – ahogy ő nevezte (Beluszky 1987, 409. o.) – és a közigazgatás térbeli megszervezését összterelje. Sikertelenül. Holott Beluszky Pálnak megadatott, hogy egy ideig olyan politikához közeli intézményben dolgozzon, amelynek missziója volt a területi közigazgatás reformjainak, korszerűsítésének szakmai megalapozása, majd a Regionális Kutatások Központjába kerülve is sok olyan kutatásban vett részt, amelyek a területi reformok számára nyújtottak direkt vagy indirekt szakmai segítséget.

Persze az sem egyértelmű, hogy mi is az a „geográfikum”, mihez is kellene a területi közigazgatás szervezésnek alkalmazkodnia (tegyük fel, hogy akar). Beluszky írásai már az 1980-as évek elején is visszatükrözik azt a kettős, gazdasági és vonzáskörzeti megközelítést, ami különböző korszakokban, politikai környezetben újra meg újra érvényesült az ország közigazgatási térszerkezetének formálásában. Az 1980-as években még „komplex gazdasági körzeteknek” hívták azokat az összefüggő térségeket, amelyek belső kohézióját elsősorban a termelési, fogalmi kapcsolatok alapozzák meg. Ezekről azt állapította meg Beluszky, hogy ilyenek Magyarországon összefüggően nem alakultak ki, nem alkalmasak tehát a közigazgatási területbeosztás orientációs eszközeként érvényesülni (Beluszky 1981, 6. o.). Ehhez képest településtudósként, geográfusként sokkal inkább a vonzáskörzeteket, a települések közötti kapcsolatokat tartotta relevánsnak, még akkor is, ha a főbb forgalmi útvonalak mentén kialakuló folyosókat és az ágazati körzeteket is fontos térszerkezeti elemként említi.

Beluszky eddigi munkássága jórészt arról szól, hogy a komplex települési kapcsolatok és a területi közigazgatás egységei közötti viszonyt feltárja, elméleti és empirikus alapossággal értékelje, makro és egészen mikro megközelítésben egyaránt, szisztematikusan elemezve a településhálózat taxonómiai egységeit, a városok, falvak együttélésének sajátosságait. A konkrét „helyek” érdekfeszítő történetei (Budapesttől Nyírkarászig), a történeti földrajzi szintézisek, a települések térben elfoglalt objektív helyének leírása és a statisztikai eszközökkel leírható tendenciák előrejelzése egyaránt kutatói eszköztárának részei, azt üzenve, hogy a térkép rajzolása rendkívül összetett szakmai feladat. Hogy milyen nehéz politikai feladat, hogy Beluszky Pál igénye a racionális térfelosztásra miért álom, azzal szeretnék az alábbi rövid írásban foglalkozni.

A területi reformdöntések politikai természeté

A reformok (közpolitikai változások) hatalmi, politikatudományi, szociológiai, kulturális-társadalomlélektani összefüggései egyre inkább foglalkoztatják a társadalomtudományokat, felismerve, hogy a reformok sikeressége vagy éppen kudarca nem pusztán a célok realitásán és szakmai megalapozottságán múlik.

A területi kormányzási struktúra, a földrajzi léptékek átalakítása sajátos reformtípus, amely nemcsak a közigazgatást érinti, jelentősége akár makropolitikai is lehet, ha jelentősen megváltoztatja vagy a központ, vagy a helyi-területi szereplők hatalmi helyzetét. A földrajzi határokat megcélzó területszervezési reformok ritkán járnak egyedül, többnyire vertikális változásokat, centralizációt vagy decentralizációt eredményeznek (Pike et al. 2012; Kuhlmann–Wollmann 2014).

A területi reformokat bemutató szakirodalom többnyire a célokra, a bekövetkezett területi, hatásköri, szervezeti változásokra koncentrál – vagy konstatálja azok elmaradását. Baldersheim és szerkesztőtársainak könyve kivétel (2010), amennyiben elsősorban azt elemzi, hogyan zajlott le a területi reform, hogyan született a területi választás” (*territorial choice*), amely mindig „hatalmi játék”. Kollégáimmal egy OTKA-kutatás keretében a magyar területi, önkormányzati reformok nyomába eredtünk (Pálné Kovács 2016), amikor a területi kormányzás a rendszerváltáskor választott modellhez képest totálisan új irányba indult 2010 után.

Beluszky sokat tud a területi reformok folyamatáról, de legalábbis azok előkészítési szakaszáról, többször maga is részt vett bennük az elmúlt évtizedekben. Egyik írásában (Beluszky 1987) hosszasan ecseteli például a járásokat felváltó városkörnyéki igazgatás bevezetésének körülményeit. Megállapítja, hogy a területszervezési reform során eleinte a reformot előkészítő közigazgatási szakma is hasznosította a településtudomány eredményeit, „tér szerkezet-adekvát” szempontjait, azután a döntési folyamat előrehaladásával egyre több kompromisszum született, attól függően, hogy milyen szereplők kerültek közel a döntéshozáshoz. Azt is jól látta, hogy a döntések nemcsak a hatalmi logikát követik, hanem a területi közigazgatás egyes elemeinek változó funkcióit is. Sokat foglalkozott például Budapest szerepével, kifogásolva a rá vonatkozó politikák 1990 utáni „széttartó” jellegét, belátva, hogy a fővárosról szóló közigazgatás szervezési döntések horizontja az országhatárokat is átlépi (Beluszky 2014).

A területi reformokat befolyásoló kontextuselemek közül kiemelendő az ország központi-helyi hatalmi modellje, földrajzi, térbeli szerkezete és a külső, nemzetközi befolyás. A kontextusnak vannak stabilabb és átmenetileg érvényesülő, általánosabb és országspecifikus összetevői. Elfogadott, hogy a többnyire lassan változó állammodellek meghatározó kontextust jelentenek a területi kormányzás számára. A diktatúrák és demokráciák, illetve ez utóbbiak többségi és konszenzusos változatai markáns befolyást gyakorolnak a helyi kormányzatok helyzetére (Loughlin et al. 2011). Plurális politikai rendszerekben a hatalom megosztására a hatalom *térbeli megosztása* nyilvánvalóan elfogadottabb, bár nincs szó determinizmusról. Hooghe és társainak 42 országra kiterjedő elemzése mindenesetre azt bizonyította, hogy a demokratikus országok általában decentralizáltabbak (Hooghe et al. 2008).

A korábbi évtizedek területi kormányzási trendje – a neoliberais államfelfogás dominanciája mellett – a decentralizáció és a regionalizáció volt. Kétségtelen azonban, hogy

a kormányzási rendszerek evolúciójának fontos állomásánál tartunk, ahol mind az állam szerepe és jellege, mind pedig a decentralizáció pozíciója viták, változások tárgya. Az utóbbi években a válságok kezelésére vállalkozó közpolitikai és szűkebb értelemben vett területi kormányzási reformok többségében centralizáló jellegűek Európában (CEMR 2013).

Miközben a területi kormányzásban is konvergencia érvényesül, különösen az Európai Unió gyakorolt befolyást a tagállamokban végrehajtott területi reformokra, mégis úgy tűnik, hogy a nemzeti kormányzás modelljének formálásában a külsődleges minták nem jelentenek döntő meghatározottságot. Magyarország kiváló példa erre, ahol a rendszerváltás idején még nagyon erősen hatott a „nyugati modell” (decentralizáció és regionalizmus) követésének a szándéka, de mára ezeket az irányokat a kormányzati reformok alapvetően megkérdőjelezték.

A hektikus váltások, de a területi reformok folyamatos lebegtetése is arra utalnak, hogy noha az ország térszerkezete is változik, a „területi választás” alapvetően politikai kérdés, érdemes tehát e döntések természetét, hátterét, kontextusát elemezni.

A területi reformok célrendszeréről szóló diskurzusok során megjelenő érvek a hatékonyság és a demokrácia között egyensúlyoznak, nyilván attól függő sikerrel, hogy milyen szereplők és körülmények dominánsak. Az utóbbi évtizedek reformnarratíváját a modernizáció jelszavai uralták, különösen a helyi kormányzási szintet érintő integrációk során (Baldersheim et al. 2010). Bonyolultabb a helyzet a középszint esetében. Az európai regionális mozgalmak motivációi összetettek.

Az alulról kezdeményezett regionális reformok az identitás, a tradíciók, a kultúra, a társadalmi kohézió térformáló erejét hangsúlyozták (Paasi 2000), de a magyar reformok megértéséhez ezek természetrajza nem tud segítséget nyújtani. Ugyanakkor a kohéziós politika rendkívül erős, külsődleges *top down* hatást gyakorolt a regionalizációs kísérletekre. Különösen a csatlakozás előtt volt nagyobb az új kelet-közép-európai tagállamokban az alkalmazkodási kedv, illetve kényszer, míg a csatlakozást követően már kevésbé érvényesülnek az indirekt elvárások (Bouckaert et al. 2011). Ritkán előforduló eset (talán Lengyelország?), amikor a *top down* regionalizáció technokrata, szaktudományos érvei összekapcsolódtak az alulról támogatott regionális törekvésekkel. Tény, hogy a középszinttel kapcsolatos reformok során erősebb konfliktusok jellemzőek, hiszen ezek a hatalmi szerkezet átrendeződéséhez vezethetnek (Swyngedouw 2000). A regionális reformok esetén a centralizáció és a decentralizáció (föderalizmus) érvrendszere és képviselői csapnak össze, a kimenetelt a hatalmi konstelláció, a vétópontok léte vagy nemléte és száma dönti el (Tsebelis 2002).

A magyar területi reformok kudarcainak nyomában

Nemcsak Beluszky Pál munkásságának ismeretében állítható, hogy az elmúlt évtizedek területi reformkudarcai nem magyarázhatóak a szakmai háttér hiányával, hiszen nagy számmal folytak olyan kutatások, készültek szakvélemények (zömmel, de nem kizárólag az MTA Regionális Kutatások Központjában), amelyek a magyar önkormányzati, területi kormányzási rendszer térbeli racionalizálásának intézményes megoldásait és földrajzi konfigurációit elemezték. Fontos hangsúlyozni, hogy a területi kormányzás reformja megalapozásához nem elégséges a térben racionális alternatívák kidolgozása, a „tartalom”

és a „forma” szorosan összefügg. Amikor tehát a helyi vagy középszint, kistérség, régió vagy megye kérdései merültek fel, mindig dönteni kellett arról is, hogy az adott térbeli keretet milyen funkciókkal, státussal kell, illetve lehet megtölteni. Nem véletlen tehát, hogy a területi reformok interdiszciplináris tudást igényelnek.

Az elmúlt 25 év a területi közigazgatási reformok szempontjából három szakaszra tagolható. Az első az önkormányzati törvény elfogadása 1990-ben, ami lényegében a területi irányítás rendszerváltását jelentette. A második az önkormányzati rendszer korrekcióját megcélzó reformintézkedések, koncepciók hosszan elhúzódó és lényegében sikertelen korszaka 1994–2010 között. A harmadik pedig egy új területi kormányzási modell megteremtése a 2010-től indult alkotmányos mélységű reformok részeként. A három korszak a területi kormányzás térbeli és tartalmi modelljében is jelentős változásokat hozott, és fontos különbségeket mutat a reformdöntések (vagy azok elmaradása) politikai, hatalmi kontextusát illetően is.

Az 1990-es szabad választások előtt nem pusztán az önkormányzati törvény szövege készült el a Belügyminisztérium apparátusában, hanem sok tekintetben lezajlott a „politikai” előkészítés is. A tervezetet hazai és nemzetközi szakmai körök, továbbá különböző civil szervezetek, érdekcsoportok, a már aktív ellenzéki pártok és az akkortájt létrejött első önkormányzati érdekszövetség is tárgyalta. A szakmai és a viszonylag erős társadalmi, politikai legitimáció ellenére a törvényjavaslat az újonnan megválasztott parlament elé kerülve éles viták kereszttüzébe került. Nem véletlenül. A törvényt előkészítő szakmai apparátusok az elméleti, szakmai standardok érvényesítésére koncentráltak, míg a parlamenti politikusok értelemszerűen már a politikai szempontokat mérlegelték egy olyan időszakban, amikor nem volt prognosztizálható, hogy a helyi választásokon az egyes pártok hogyan szerepelnek. Valamennyi parlamenti párt megszavazta a törvényjavaslatot, az önkormányzati alapértékekben való egyetértésnek köszönhetően. A törvény elfogadása volt az első jelentős szakítópróbája az új politikai elit kompromisszumképességének (hozzátesszük, azóta ez nagyon ritkán fordul elő). A végeredmény egy ellentmondásos törvényszöveg elfogadása lett, amely forrásává vált a későbbi problémáknak. Az önkormányzati törvény éppen „térben nem volt adekvát”, Beluszky kifejezésével élve. A térbeli struktúra gondja, öröksége máig kísért. A törvény valóban képes volt a területi kormányzás közjogi, politikai modelljét gyökeresen átalakítani, a helyi társadalmakat, a helyi politikai elitet megmozdítani. Arra azonban kisebb figyelem irányult, hogy az új modell működtetésének hosszabb távon is megvannak-e a feltételei.

A strukturális/térbeli reformok szükségességét viszonylag hamar felismerte a szakma, a kormányzati igazgatás és a pártok többsége is. A kilencvenes évek leelején megindult politikai viták értelemszerűen kevésbé érintették a kisleveleket önműködően csorbító népszerűtlen egyesítések szükségességét, és a megyék ügye is ellentmondásos kontextusban került napirendre az 1994-es választásokhoz közeledve. Egyrészt a megyéket a politikusok még mindig a települési önkormányzatokat korlátozó szereplőként kezelték, másrészt ekkortájt már az uniós csatlakozáshoz kapcsolódó szempontok is erőteljesebben megjelentek, köztük a régiók szerepe. A pártok véleményét egyre erősebben átszőtték az önkormányzatokban politizáló holdudvar érdekei, a megerősödő és szaporodó önkormányzati érdekszövetségek. A második szabad választások nyomán létrejött hatalmi erőviszonyok, a pártrendszer átalakulása már nem tette lehetővé az alapkérdésekben történő megegyezést. A választásokon győzedelmeskedő koalíció ugyan birtokolta az önkormányzati törvény módosításához

szükséges kétharmados többséget, mégsem sikerült a változások irányában egyezsége jutni, még a koalíción belül sem.

Az önkormányzati törvény módosítása 1994-ben felemás eredményt hozott. A hivatalosan kommunikált szándék ellenére a megyei önkormányzatok nem erősödtek meg, sőt a területfejlesztési tanácsok létrehozása inkább gyengítette a pozícióikat. A számukban szaporodó megyei jogú városoktól való elszigeteltséget nem sikerült ténylegesen felszámolni, a hatáskörök településméret szerinti differenciálása elmaradt, elsősorban a városok ellenállása miatt. A fővárosra vonatkozó fejezet pedig visszatükrözte a két kormányzó párt érdekeit a fővárosi kerületek és a főváros egésze feletti hatalom kompromisszumos megosztásában (Pálné Kovács 1995).

A középszint körüli dilemmát különösen az uniós kohéziós politika kihívásaira való felkészülés okozta. A NUTS2 régiók kialakítása önmagában nem jelentett volna változást a területi kormányzásban, de a feladat abszolválása szorosan összekötődött a megyei önkormányzatok jövőjével. A régiók száma, határa és különösen székhelye feletti döntés azért vált politikai versengések és konfliktusok forrásává, mert szakmai és pártkörökben is többen képviselték azt az álláspontot, hogy a NUTS2-es régiók legyenek egyben választott önkormányzatok. A kormányzati politikai elit azonban nem volt érdekelt abban (ha nem is vallotta be), hogy a középszint váljon olyan kormányzási térré, ahol (uniós) források, közszolgáltatási kompetenciák, a helyi hálózatok feletti befolyás és politikai legitimitás halmozódik fel.

1998-ban döntött az országgyűlés a NUTS2-es régiók számáról, határainról, de a székhely kijelöléséhez nem volt elég politikai bátorsága a versengő nagyvárosi lobbijának nyomása alatt. Beluszky Pál egyébként, amikor a városhálózatot vagy éppen a fővárost elemzi, mindig hangsúlyozza, hogy a regionális központ nagyvárosoknak milyen fontos lenne a szerepe, hogy a főváros ne Mátészalkával versenyezzen (Beluszky 2014). A régiószékhelyek kijelölésének kísérletek, a pólusprogramok, egyáltalán a városi (funkcionális) központok kiemelése az utóbbi évtizedekben mindig politikai lobbierdekek miatt vallottak kudarcot.

Az 1998–2002 közötti ciklusban kormányzó koalíció még kisebb elkötelezettséget mutatott a területi kormányzás problémáinak megoldása iránt. A megyei önkormányzatok további pozíciókat veszítettek, anélkül, hogy a régiók támogatása erősödött volna. Kint a „terepen” azonban a fejlesztési régiók, a megyei területfejlesztési tanácsok és kistérségi társulások intenzív tanulási folyamaton mentek keresztül, az uniós előcsatlakozási alapok támogatásával, elsajátítva az egymással és a nem közhatalmi partnerekkel való kooperáció technikáit, a stratégiai tervezés értelmét. Sajátos módon amit nem tudott a közigazgatási szabályozás megoldani, az uniós forrásokhoz való hozzáférés motivációja sokkal gyorsabban elérte (volna), ha az alulról induló kezdeményezések következetes támogatást kapnak felülről.

2004-ben ugyan törvényt fogadtak el a kistérségi társulásokról, amelyek a helyi közszolgáltatások megszervezésére szolgáltak. A régiók azonban nem erősödtek meg, elsősorban a kormánypárton belüli megosztottság miatt, amit különösen a megyékben működő pártpolitikusok lobbija táplált.

A 2004-től rendelkezésre álló uniós források feletti rendelkezési jogot a kormányzat nem kívánta sem a régiókkal, sem a megyékkel megosztani. Mintegy ellensúlyozva a csatlakozást, a 2006-ban újraválasztott szocialista–liberális koalíció újra belevágott a regionális reformba, a Parlament elé terjesztette az alkotmányt, az önkormányzati és választási

törvényt módosító csomagot. Miután a törvények kétharmados támogatást igényeltek volna, a szavazás eredménye kódolva volt, már csak azért is, mert a pártok között komolyabb egyeztetések előzetesen nem zajlottak.

Miközben a hivatalos politikai narratívákban az önkormányzatok mindig privilegizált szereplők voltak, szinte kezdetektől fogva szisztematikusan zajlott az önkormányzatok költségvetésből való részesedésének visszaszorulása, finanszírozási helyzetének romlása (Vígvári 2006), annak ellenére, hogy rendkívül sok közösségi funkció ellátásáért feleltek. A magyar önkormányzati rendszer egyik specialitása volt, hogy a széles kompetenciakör ellenére a közösségi forrásokból való részesedés alacsony maradt. A lakossági igényeknek való megfelelési kényszer tetéződött az uniós csatlakozással megnyíló fejlesztési források megszerzésének motivációjával. Miután a strukturális alkalmazkodást az egymást követő kormányok sorra elmulasztották, a romló pénzügyi feltételekre hitelfelvétellel, eladósodással vagy a fejlesztések elhalasztásával, helyben csak a szolgáltatások minőségének elhanyagolásával lehetett válaszolni. Összességében azonban az önkormányzatok teljesítménye, helyzete 2010 táján sem mutatott csódhöz közeli helyzetet, olyat, ami azonnali, drasztikus beavatkozást igényelne (Horváth et al. 2014), bizonyítva azt, hogy az önkormányzati modell még észszerűtlen szerkezetben is képes volt észszerű korrekciókat alkalmazni.

2010 után mégis totális fordulat következett be az önkormányzati típusú kormányzás pozíciójában. Az önkormányzati rendszer átalakításának lényege a centralizáció, a központi szintű kormányzati szervek irányító, ellenőrző szerepének megerősítése és közvetlen közszolgáltató funkciókkal való kibővítése. A központi állam és intézményeinek megerősítése értelemszerűen a helyi önkormányzati rendszer funkcióinak jelentős csökkenésével, mozgásterének szűkülésével, önállóságának csorbulásával járt együtt.

A változások, miközben a modell lényegét rendezték át, mégsem érintettek több olyan, régóta megoldatlan szerkezeti problémát (például a kistéleplési elaprózottság, a főváros belső megosztottsága), amelyek a szakmai vélemények szerint fontosak lettek volna, s amelyek a korábbi önkormányzati rendszer reformját valóban szükségessé tették, noha az új kormányzat végrehajtott területszervezési reformokat. A kistérségi társulási törvény hatályon kívül helyezésével, a korábbi támogatások elvesztésével az együttműködés pár év alatt gyakorlatilag felszámolódott. A kistérségi léptékhez hasonló, bár nem teljesen azonos földrajzi határok között vezették be a járási szintet, amely a terebélyesedő államigazgatási és állami intézményműködtetési feladatok keretévé vált, sőt megindult a fejlesztési funkciókkal való feltöltése is, legalábbis a tervezés szintjén. A megyei önkormányzati intézmények állami fenntartásba vétele már az új önkormányzati törvény elfogadása előtt megtörtént, szinte azt sugallva, hogy ehhez nem szükséges magas szintű politikai konszenzus. A miniszterelnök és a megyei közgyűlési elnökök közötti megállapodás nyomán a megyei önkormányzatok egyszerre szabadultak meg az adósságuktól és a közszolgáltatási funkcióiktól és tulajdonuktól. Az elveszett közszolgáltatási szerepkör kompenzálásaként – a területfejlesztési törvény módosításával – hozzájutottak a területfejlesztési funkció elvi lehetőségéhez, a régiók pedig végleg lekerültek a térképről.

Megállapíthatjuk, hogy a jelenlegi kormány volt a „legsikeresebb” abban, hogy a reformot villámgyorsan végre is hajtotta, míg a korábbi kormányzatok nem voltak képesek a konszolidációt szolgáló szerkezeti reformokat megvalósítani, s ezzel indirekt módon hozzá is járultak a totális centralizációs fordulat végrehajtásának érvrendszeréhez. Az önkormányzati törvényről szóló parlamenti vita (Bodor–Grünhut 2016) inkább legitimálta, semmint

eldöntötte az önkormányzati reformot, a pártok közötti konszenzusra nem volt szükség, az önkormányzati érdekszövetségek alig jutottak politikai nyilvánossághoz, az ügy nem érte el az átlagemberek ingerküszöbét. A kormány tehát kihasználta a hatalmi vákuumot, képes volt az akaratát érvényesíteni. A folyamat gyorsasága, az ellenállás hiánya miatt nem érvényesülhettek a fokozatos bevezetés, a „kísérletezés” előnyei: a döntéshozó nem alapozhatott a visszacsatolásra, az érintettek és a szakértők véleményére. Ezek a körülmények azonban előrevetítik a „sikeresen” végrehajtott reformok negatív következményeit.

Ami a településtudósok, regionalisták szerepét illeti, be kell látni, hogy nem tudtak aktív, befolyásos részesévé válni az önkormányzati közpolitikának, még akkor sem, amikor közvetlen lehetőséget kaptak az önkormányzati reformok előkészítésére. A döntéshozók és a szakértők közötti távolság növekedésével nemcsak a döntési alternatívák végiggondolása maradt el, hanem mintha az önkormányzati értékek szerepe is gyengült volna.

Kinek az érdeke, kinek a hibája?

Az elmúlt 25 évben a területi kormányzás modellje, tartalma többször is módosult, térbeli szerkezete viszont a sok felülről és alulról indított kísérlet ellenére változatlan maradt. Pedig hány szép és jó javaslata volt a tudománynak, Beluszkyt is beleértve! Ha lesz még esély arra, hogy a közigazgatás térszerkezetét „racionalizáljuk”, többet kell tudnunk a reformdöntések politikai természetéről, a szereplőkkel való alkudozás mechanizmusairól és arról, hogy az önkormányzathoz, decentralizációhoz fűződő politikai értékek támogatása nem örök és nem minden döntéshozóra jellemző. A hatalom térbeli léptékének formálása nem pusztán szaktudományos kérdés.

Irodalomjegyzék

- Baldersheim, H. – Rose, L. E. (eds.): *Territorial choice. The politics of boundaries and borders*. Palgrave, Macmillan, Houndmills, 2010.
- Beluszky P.: *A városi vonzaskörzetek (városkörnyékiség) vizsgálatának elvi-módszertani kérdései*. ÁSZI, Budapest, 1981.
- Beluszky P.: *Közigazgatási területbeosztás – városkörnyékiség*. In: Csefkó F. (szerk.): *Állam, térkapcsolatok, demokrácia*. Bihari Ottó-émlékülés. MTA RKK–JPTE, Pécs, 1987, 399–411. o.
- Beluszky P.: *Budapest – zászlóshajó vagy vízfej? A főváros és az ország – történeti földrajzi áttekin-tés*. Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola, Gödöllő, 2014.
- Bodor Á. – Grünhut Z.: *A két önkormányzati törvény parlamenti vitája*. In: Pálné Kovács I. (szerk.): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2016, 180–200. o.
- Bouckaert, G. – Nakrosis, V. – Nemeč, J. (2011): Public administration and management reforms in CEE: Main trajectories and results. *The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*, 4. 1. pp. 9–32.
- CEMR: *Decentralisation at a crossroad. Territorial reforms in Europe in times of crisis*. Council of European Municipalities and Regions, Brussels, 2013.

- Hooghe, L. – Marks, G. – Schakel, A. (2008): Regional authority in 42 countries, 1950–2006: A measure and five hypotheses. *Regional and Federal Studies*, Special Issue 2–3.
- Horváth M. T. – Péteri G. – Vécsei P. (2014): A helyi forrásszabályozási rendszer magyarországi példája, 1990–2012. *Közgazdasági Szemle*, 61. 2. 121–147. o.
- Kuhlmann, S. – Wollmann, H.: *Introduction to comparative public administration. Administrative systems and reforms in Europe*. Edwar Elgar, Cheltenham, 2014.
- Loughlin, J. – Hendriks, F. – Lidström, A. (eds.): *Oxford Handbook of Local and Regional Democracy in Europe*. Oxford University Press, Oxford, 2011.
- Paasi, A. (2000): Territorial identities as social constructs. *International Social Science Review*, 1. 2. pp. 91–113.
- Pálné Kovács I.: *Kormányzati gesztusok és gáncsok a decentralizáció folyamatában*. In: Gombár Cs. – Hankiss E. – Lengyel L. – Várnai Gy. (szerk.): *Kérdőjelek: a magyar kormány 1994–1995*. Corridor Politikai Kutatások Központja, Budapest, 1995, 334–353. o.
- Pálné Kovács I. (szerk.): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2016. (megjelenés alatt)
- Pike, A. – Rodriguez-Pose, A. – Tomaney, J. – Torrisi, G. – Tselios, V. (2012): In search of the ‘economic dividend’ of devolution. *Environment and Planning*, C. 30. 1. 10–29. o.
- Swyngedouw, E. (2000): Authoritarian governance, power, and the politics of rescaling. *Environment and Planning D. Society and Space*, 18. pp. 63–76.
- Tsebelis, G.: *Veto players. How political institutions work*. Russel Sage Foundation, New York, Princeton University Press, Princeton, 2002.
- Vígvári A.: *Vissza az alapokhoz*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2006.